

حمام های صخره ای آذربایجان شرقی (تبریز)

مقدمه

دادمداری مهم ترین عامل اقتصاد بخش عظیمی از روستاهای آذربایجان است. دامداران در پی دامهایشان برای یافتن چراگاه های مناسب تابستان ها به ییلاق (مناطق سردسیری و کوهپایه ای) و رستماتن ها به قشلاق (مناطق پست و گرم استان) کوچ می نمایند. از زمان های بسیار دور تعدادی از دامداران که توانسته اند مازاد خوراک دامهایشان را که از دامنه هایشان سرسبز کوهستان های سهند و سبلان تهیه می کردند، برای ماه های سرد زمستان ذخیره نمایند. یکجانشین شده اند. روی کوه ها و دامنه های اطراف آتشفشان سهند و سبلان را لایه ضخیمی از توف آتشفشانی به شکل هرم (کله قندی) پوشانیده است. این توده ها دارای انسجام کافی بوده و برای کندن و خالی کردن نیز مناسب می باشد. دامداران از قدیم الایام داخل این توده ها را به عنوان طویله، اصطبل و انباری کننده و خالی کرده اند تا در زمستان ها بتوانند دامهایشان را از سرمای گزنده محفوظ دارند، همچنین اتاق های مسکونی خود و خانواده شان را نیز در جوار همان طویله ها و

اصطبل ها کننده اند که در زمستان ها با نفس دام هایشان گرم می شود. خوراک و پوشام این مردمان از دام ها تأمین می شده و مازاد تولیدشان برای تهیه دیگر مایحتاج زندگی، که در منطقه قادر به تهیه آن نبوده اند، به شهرها صادر می شده است. آنان برای تهیه و تأمین مسکن، نیازی به مصالح ساختمانی نداشته زیرا با شناخت طبیعت آنچه را که می خواسته اند از آن گرفته اند.

در این وجیزه سعی شده چند نمونه از حمام های صخره ای، که در نهایت سادگی و با کارایی کامل و با استفاده از امکانات طبیعی ساخته شده اند، معرفی گردد. در طرح اولیه این حمام ها برای بنیان حمام از کران های طبیعی، برای تأمین آب از چشمه و برای سوخت از بوته های خار و گون استفاده شده است.

معماری صخره ای در آذربایجان

«از دهانه های آتشفشان سهند و سبلان طی هزاران سال گدازه و مواد مذاب به بیرون جهیده و بر روی هم انباشته شده است، به تدریج در طی هزاران سال بر روی این گدازه ها پوسته ای از سنگ توف با مقاومت های مختلف به وجود آمده است، لایه های نرم این پوسته در طی سالیان، به وسیله برف و باران شسته شده و لایه های سخت تر به صورت کران به اشکال مختلف به وجود آمده است»

«کندوان» بررسی های تاریخی، سال دوازدهم، ص (۱۸۷). ترکیب و دانه بندی این کران ها به نوعی است که به سهولت می توان داخل آن را با گلنگ های حفر قنات و چاه مطابق عملکرد مورد نیاز خالی کرد. شکل کران ها در چگونگی حفر فضاهای مورد نیاز تأثیر دارد. در روستای قدیمی حیدله ور، که احتمالاً تا دوره مغول مورد استفاده قرار می گرفته، همچنین در روستای سپور در بناب و روستاهای صخره ای (متروکه) در منطقه ارسباران و اردبیل بناها عموماً در یک سطح کنده شده و یک طبقه است ولی در روستاهای کندوان و چراغیل که کران های آن به شکل کله قندی و به ارتفاع بعضاً بیش از ۲۰ متر می باشد. دلایل مختلف از جمله شب روستا و دسترسی از جهات مختلف باعث گردیده که بناها عمدتاً دو طبقه و بعضاً سه تا چهار طبقه ساخته شوند. حجم فضاهای کنده شده و ارتفاع آن مطابق با شرایط انسانی است و از حفر فضاهای مرتفع و فاقد اشل انسانی پرهیز شده است. فضاهای زندگی عمدتاً به شکل مربع و یا مستطیل نزدیک به دایره یا بیضی است، در مرکز اماکن مانند مساجد، که به فضاهای عریض تری نیاز بود، ستون یا ستون هایی می ساختند. در داخل دیواره ها حفره هایی به صورت رف و طاقچه برای نگهداری وسایل مورد نیاز ساکنان تعبیه شده است. شکل پلان ها به علت حفر در دل

حوه فاقد گوشه های تخت و تیز می باشد و خطوط
پلان منحنی و ملایم است.

کران ها به علت فشردگی دانه های تشکیل دهنده
و شیب مناسب در مقابل برف و باران مقاومت
بالایی دارند، همچنین به علت ضخامت جداره ها و
عایق بودن توف هخای تشکیل دهنده در زمستان
گرم و در تابستان خنک می باشند.

حمام های صخره ای

حمام های صخره ای ضمن کاری مناسب و مورد انتظار در نهایت سادگی حفر شده است. محل حمام از نظام سنتی محله ای که شامل مسجد، میدان، چشمه (قنات و غیره است پیروی می کند. این حمام ها نیز دارای عناصر اصلی تشکیل دهنده حمام ها؛ یعنی هشتی، سربینه، میاندر، گرم خانه، چشمه آب سرد، خزینه و تون است.

محل قرارگیری

حمام های بررسی شده در حاشیه رودخانه و مشرف به آن ساخته شده اند. در محل قرارگیری حمام، محوطه باز و مسطحی وجود دارد که معمولاً ورودی حمام رو به این محوطه باز و مسطح می باشد. در روستاهای کندوان و عنصر و در یکی از اضلاع این محوطه مسجد واقع شده، ولی در روستای کردآباد به دلیل اینکه حمام خارج از روستا قرار گرفته است در کنار این محوطه مسجد وجود ندارد. مکان حمام ها طوری انتخاب شده است که بتوان به آسانی به آب دسترسی پیدا کرد. به غیر از حمام روستای کردآباد که آب آن از طریق چشمه ای خودجوش از دل کوه، تأمین می گردد، در سایر حمام ها آب مصرفی حمام از رودخانه تأمین می شود.

تحلیل فضاها

فضاهای تشکیل دهنده حمام های مورد مطالعه دارای نظام مشترکی هستند. هرچند به لحاظ مساحت و جمعیت روستا، فضاها ابعاد متفاوتی به خود می گیرند، شکل و محل فضاها در تمامی آنها یکسان است که در ادامه به آنها اشاره می شود:

ورودی

حمام ها فاقد سر در یا پیش خوان ورودی تعریف شده در محل احداث خود هستند ولی در ابتدای ورود، دارای راهروی باریک و درازی می باشند. (منظور از راهروی ورودی، فضایی است که ما بین درگاه ورود به حمام تا درگاه به سر بینه وجود دارد). محل قرارگیری حمام در محیط طبیعی و محل شکل گیری، تأثیر مستقیمی در نوع این ورودی داشته است به طوری که این راهرو گاه دارای مسیری طولانی و در مواردی در حد یک فیلتر کوچک عمل می کند، این تفاوت از چگونگی شکل کوه نشأت می گیرد. در روستای عنصرود به دلیل اینکه کوه های اطراف شیب تندي ندارند و با یک شیب بسیار ملایم شکل گرفته اند، برای رسیدن به حجم حمام باید یک مسیر حرکتی باریک و دراز را طی کرد؛ در حالی که در حمام کردآباد به دلیل شیب تند و صخره مانندی که کوه دارد این فضا در حد یک فیلتر کوچک ورودی است و بیشتر شبیه یک هشتی ورودی است

تا راهروی باریک و دراز. این سیستم زمانی است که ما بخواهیم حمام را در داخل کوه ایجاد کنیم، اما اگر شیب، ابعاد، اندازه و نوع دانه بندی کوه این امکان را سلب کند تنها قسمت هایی که امکان احداث داشته، در دل کوه ایجاد گردیده است و در مواردی که محیط اجازه چنین کاری را نداده بخش های مورد نیاز دیگر را با مصالح الحاقی به وجود آورده اند. در روستای کندوان حمام در دامنه کوهی با شیب کم قرار دارد و این موقعیت باعث شده که بخشی از حمام بیرون از کوه و بخشی از آن در دل کوه ساخته شود، ورودی این حمام بر عکس سایر حمام ها با مصالح سنگی و طاق آجری است و برای رسیدن به کف حمام تعدادی پله تعبیه شده است. ولی در حمام های عنصرود و کردآباد کف بیرونی با کف داخل حمام اختلاف سطح چندانی ندارد، در کندوان کف بیرون با کف اختلاف سطحی در حدود ۲ متر دارد و کف حمام پایین تر است.

سربینه

بعد از ورودی به وسیله یک درگاه جدا کننده فضای سربینه واقع گردیده است، این فضا دارای هندسه مشخص و منظمی نیست؛ در کندوان تا حدودی شبیه هشت ضلعی است ولی در حمام های عنصرودآباد و کردآباد این فضا به شکل مسنطیل است. در اطراف این قسمت تورفتگی هایی ایجاد شده است که

جهت خرید فایل word به سایت www.kandoo.cn.com مراجعه کنید
یا با شماره های ۰۹۳۶۶۰۲۷۴۱۷ و ۰۹۳۶۶۴۰۶۸۵۷ و ۰۶۶۴۱۲۶۰-۰۵۱۱ تماس حاصل نمایید

از آنها به عنوان محلي براي تعويض لباس استفاده
مي شد پوشش اين فضا گنبدی سنگي، كنده شده از
كوه مي باشد.

www.kandoo.cn.com

www.kandoo.cn.com

www.kandoo.cn.com

گرم خانه

وضع موجود حمام ها به گونه ای است که بلافاصله بعد از سربینه وارد گرم خانه می شویم و ما بین این دو فضا مفصل ارتباطی یا فیلتر ورودی وجود ندارد، اما در گذشته ما بین گرم خانه و سربینه میانه در واقع بود که با یک چرخش و بعد از طی مسیری این دو فضا، به همدیگر متصل می گردید. در همه حمام های بررسی شده بدون استثنا این مسیر را مسدود و ورودی دیگری ایجاد کرده اند. و برای فضای میانه کاربردی جدیدی را نظر گرفته اند. گرم خانه نسبت به سایر فضاها حالت بسته تری دارد و کوچک تر از سربینه می باشد. در دیواره های کناری آن منبع آب سرد و آب گرم وجود دارد. در صورتی که تا قبل از توسعه های چند دهه اخیر منبع آب گرم در حال حاضر متصل به حمام است به عنوان خزینه حمام محسوب می گردید، اما بعد از به وجود آمدن سیستم دوش در حمام ها بالحق یک بخش جداگانه خزینه را از حمام ها حذف کرده و از محل خزینه به عنوان انبار آب گرم استفاده می کنند؛ به غیر از حمام عنصرود که پلان منتظمی در این بخش ندارد در موارد دیگر شکل این بخش تا حدودی شبیه هشت ضلعی است.

محل دوش ها

منتظم ترین قسمت حمام ها بخش الحاقی دوش ها است. این قسمت در عین حال جدیدترین بخش نیز محسوب می گردد که بعد از مبدل شدن سیستم سنتی به سیستم دوش در چند ساله اخیر به حمام ها الحاق گردیده و در همه حمام های بررسی شده دارای ویژگی های یکسان است. این بخ دارای پلان مستطیل شکل است که با استفاده از دیوار سنگی و تاق آجری احداث گردیده است. سطح این قسمت نسبت به سایر قسمت های حمام این تر است که علت این اختلاف سطح، هدایت آب مورد نیاز دوشها است.

مصالح

مصالح مورد استفاده در حمام ها شامل سه دسته هستند:

۱- خود کوه یا صخره که بخشی از حمام از تراشیدن و کندن درون آن به وجود آمده است و دیواره هایی که با استفاده از سنگ لاشه و قلوه سنگ ساخته شده اند؛ این دیواره ها در بخش های بیرون از کوه احداث شده اند.

۲- مصالح آجری که اخیراً و بعد از آمدن سیستم دوش به حمام ها مورد استفاده قرار گرفته است. تمامی تاق های موجود در محل دوش ها با استفاده از آجر و ملات گچ می باشد که روی آن را با اندودی از سیمان پوشانده اند.

۳- کف سازی فعلی حمام ها با استفاده از موازیك بوده ولي قبل از موازیك كف سازی داخل حمام در بخش هایی كه صخره سنگ وجود نداشت سنگ فرش بوده است.

سوخت

انبار سوخت برای تأمین گرمای لازم حمام معمولاً در کنار گرم خانه و چسبیده به آن است ولي ورودی آن جداگانه و خارج از حمام است.

سوخت حمام های صخره ای در قدیم از بوته گیاهان، خار و شاخه های خشك درختان تأمین می شده و حجم آتش خانه در حدی بوده كه بتوان سوخت لازم را برای مدت کوتاهی در آن انبار كرد.

در قدیم تأمین سوخت مورد نیاز حمام ها به سهولت فعلی نبوده است، بنابراین این حمام ها در روزهای خاصی به حسب نیاز گرم می شده اند كه زنان و مردان روستاها هر كدام در ساعاتی از روز از آن استغاده می كردند، در روستاهای پر جمعیت تر نیز يك روز در میان، حمام مخصوص زنان و مردان بوده است.

پژوهشی در معماری حمام وکیل شیراز و بررسی مرمت و احیای آن

در بین سال های ۱۱۷۳ تا ۱۱۹۰ هـ.ش مجموعه بنا های بازار، مسجد جامع، ارگ، دیوانخانه، عمارت كلاه فرنگی، آب انبار، حمام و دیگر بنا های اطراف شهر از جمله بنا های هفت تن و چهل

تن، عمارت آرمگاه سعدي و حافظ، همچنين حصار و باروي شهر و کانال آب و دفع فاضلاب به دستور کریم خان زند در شیراز ساخته شد.

هدف وکیل الرعایا، آبادی شیراز به عنوان پایتخت خود پس از خسارت و ویرانی های ناشی از ناامنی و تخریب های پس از سقوط سلسله صفوی و افشاریه بود. معماران، حجاران، کاشی تراشان، نقاشان و هنرمندان زبردت زیادی از سراسر کشور به شیراز دعوت شدند تا این امر مهم را در حداقل زمان ممکن به پایان برسانند و چنین نیز شد.

ارزش های نهفته در این مجموعه ها که پس از حدود ۲۴۰ سال به رغم زلزله های متعدد و بی توجهی های فراوان پا برجا مانده، زیاد است و لزوم نگهداری و مرمت و احیای آنها از سال های دور بر متولیان و دست اندرکاران پنهان نموده است. کریم خان در پایان احداث مسجد و نصب منبر سنگی یک پارچه مرمرین که از معادن یزد به شیراز حمل شده بود فرمود که اگر این منبر را با همین وزن از طلا ساخته بودم سهل تر و کم هزینه تر بود، که نشان از سختی های فراوان ساخته این بناهاست.

یکی از این بناهای زیبا، حمام وکیل شیراز است. این حمام بسیار بزرگ با ویژگی های منحصر به فرد، در عین این که خصوصیات حمام های هم عصر

خود را داراست، الگوي بسيار مناسبي براي ساخت حمام هاي دوره قاجار نيز بوده نيز است.

اين حمام همانند ساير حمام هاي عمومي از دو بخش عمده سربينه (رخت كن) و گرم خانه (محل شستشو) تشكيل گرديده و فضاهاي معماري ديگري از جمله هشتي هاي ورودي و ميان در، خزينه ها، حاكم نشين، چاه آب، گاورو براي انتقال آب از چاه، گلخن و كانال دود، نورخانه و سرويس هاي بهداشتي، مذبح آب بر روي پشت بام و حوض هاي سنگي با فواره هاي زيبا در اطراف و داخل اين دو فضاي اصلي گنبددار طراحي و ساخته شده اند. سربينه حمام كه جاىگاه رفيعي در كل مجموعه دارد، فضاي هشت ضلعي ستون داراي است كه دور تا دور آن سكوهاي سنگي و كفش كن با پلکان ارتباطي قرار گرفته و آبنماي هشت ضلعي عميق سنگي در وسط آن، زير گنبد اصلي قرار دارد. اين حوض بزرگ به همراه چهار حوش كوچك روي سكوها با كاربري مشخصي كه همان پاشور بوده، بر زيبايي فضاي سربينه افزوده اند.

ستون هاي سرخ فام چند وجهي مقرنس سر ستون ها نيز بر ريو هشت قطعه سنگ عظيم يك پارچه پاي ستون نشسته اند و گنبد روي آنها استوار گشته است. بر روي اين گنبد در فضاي داخلي، نقش برجسته هاي آهك بري از اساطير باستان، داستانهاي مثنوي مولوي، نظامي و قران مجيد به طرز باشكوهي ايجاد شده است كه از آن جمله مي

توان به نقش معراج پیامبر اسلام (ص)، صحنه به چاه انداختن و بیرون آوردن حضرت یوسف (ع)، نقش قربانی کردن حضرت اسماعیل (ع)، تمثال حضرت علی (ع) و ذلافقار ایشان، سلطان و سنجر و پیرزن، نقش شیرین و فرهاد، نقش بیژن و منیژه و نقش شیخ صنعان و دختر ترسا اشاره کرد. همچنین بر روی سکوهایی اطراف نیز گنبدهای کوچک با پوشش تاق و تویزه و نقوش گل و مرغ در دوره زندگی و قاجاریه با مهارت زیادی کار شده است که هم از لحاظ معماری هنر نقاشی و آهک بری در نوع خود بی نظیر است.

بر روی کل سطوح داخلی دیوارها نیز نقوش زیبا با علامت های زیبا که جای تحقیق و بررسی بیشتر دارد دیده می شود. در فضای گرم خانه نیز چنین نقش هایی به وفور ترسیم گشته است. گرن خانه به وسیله چهار ستون حجاری شده و گنبد نسبتاً بزرگ به وسیله میان در و یکی هشتی از سربینه و دیگر فضاهای حمام جدا شده است. دو فضای نسبتاً بزرگ حاکم نشین در دو سوی خزینه با از راه های سنگی و بدنه های ساروج بری و محل برداشت آب وجود دارد. سه خزینه با سقف گنبدی که در وسط، خزینه آب گرم با دو دیگ مسی بزرگ در کف، خزینه سمت راست با آب سرد و سمت چپ با آب ولرم، که ارتباط با خزینه گرم دارد، تعبیه شده است.

در زیر گرم خانه کانال های عبور هوای گرم و دود در ابعاد $100 \times 50 \text{ cm}$ به صورت شطرنجی ساخته شده است که برای گرم کردن کف گرم خانه و خروج دود بوده است. فضای گارور به ابعاد $3 \times 27 \text{ m}$ از هشتی میان در جدا شده که طول آن حداکثر عمق چاه آب را نشان می دهد. منبع بزرگ آب که در پشت بام و در جوار چاه به ابعاد $10 \times 5 \text{ m}$ ساخته شده آب خزینه ها را تأمین می کرده است. علاوه بر این منبع هوایی، یک مخزن در سطح پایین تر بر روی پشت بام و در نزدیک خزینه وجود دارد، در پشت خزینه ها نیز گلخن و انبارهای سوخت قرار دارد.

در سال های دهه چهل بخش های الحاقی حمام که در جلوی ورودی ساخته شده بود، تخریب گردیدند تا ورودی اصلی حمام نمایان گردد. در آن سال ها کاربری بخشی از حمام تغییر یافته بود و سربینه حمام تبدیل زروخانه شده بود. همچنین خزینه ها به عنوان منبع آب و یکی از حاکم نشین ها به عنوان حمام نمره استفاده می شود.

در آن زمان دفتر فنی آقار تاریخی مرمت حمام را شروع کرد تا اواخر دهه هفتاد ادامه داشت با توجه به استهلاک بالای حمام و عدم سرعت مناسب در مرمت، هرچند سال یک بار مجدداً عارضه ها تکرار و تسلسل وار مرمت انجام می گرفت. این آفت گریبانگیر اکثر قریب به اتفاق اماکن تاریخی است

مگر اینکه با کاربری مناسب روح زندگی در آنها دمیده شود. اینجانب در زمان مسئولیت میراث فرهنگی استان فارس این مهم را همواره مد نظر داشتم. با پشتیبانی مسئولین محترم سازمان و استان و تأمین اعتبار بخشی از هزینه های مرمت و احیا (در حدود ۵۰۰ میلیون ریال) سربینه حمام تبدیل به چایخانه سنتی گردید. طرح احیا با کمترین دخالت فیزیکی در سربینه تهیه و اجرا گردید. هم اکنون نیز اجرای مرمت در گرم خانه ادامه دارد. ممکن است در طرح آینده، این کاربری مناسب تشخیص داده نشود و کاربری دیگری همانند گنجعلی خان کرمان مناسب دیده شود.

برنامه مرمت

همان گونه که در عکس ها مشاهده می شود پیش ورودی (یا جلوخان) حمام هم سطح تراز کف هشتی ورودی نبود و در سال های پس از ساخت در حدود ۶۰cm بالا آمده بود که در هنگام مرمت و ساماندهی، گودبرداری و محوطه سازی انجام شد و این عمل به ارتفاع ورودی افزود. البته در مرمت های گذشته (سال های دهه ۱۳۵۰) ورودی حمام به اندازه یک تاق نما جابجا گردیده بود که در زمان مرمت برگرداندن آن به وضع اصلی امکان پذیر نبود و به همین دلیل جای ورودی قبلی با تغییر مصالح نشان داده شد. در پس هشتی ورودی،

فضاهای خدماتی حمام وجود داشت که پس از بازسازی به عنوان فضاهای پشتیبانی کاربردی جدید استفاده می شود. با طراحی مناسب وضع سربینه، در تراز سکوها بدن هیچ گونه دخالت در اصالت بنا با مصالح چوبی، میز و نیمکت هایی برای نشستن مراجعین متناسب با پلان معماری حمام ساخته و نصب گردید که هر زمان که مایل باشیم به راحتی قابل جمع آری است. کف سربینه با سنگ های یک پارچه گندمک شیراز فرش گردیده که به دلیل وجود رطوبت، بعضاً از تراز خارج شده بود و امکان زمین خوردن مراجعین وجود داشت؛ بنابراین اکثر سنگ ها به حال اولیه خود برگشت. در هنگام اجرا به مسیر آبرسانی حمام نیز دسترسی پیدا کردیم که مستند نگاری شد. حوض های داخل سربینه، آب را در خود نگاه نمی داشتند که آنها را ایزوله کرده و احیا گردیدند. فواره های سنگی نیز به وسیله پمپ های متناسب با حجم آب نما دوباره فعال شدند. بخشی از آهک بری تویزه ها و سقف ها که ریخته بودند مرمت گردید، دوال ها نیز به وسیله مصالح گچ و پودر سنگ (آهک نیاز به رطوبت دائم دارد که امکان ایجاد چنین رطوبتی وجود ندارد) متناسب با کاربری فعلی بازسازی گشتند.

حمام یکی از بناهای عمومی است که ساخت آن در ایران سابقه ای طولانی دارد. به گفته برخی محققین ساخت نخستین حمام در ایران به زمان جمشید از

پادشاهان سلسله پیدشددادیان بر می‌گردد و احتمالاً جمشید از نخستین کسانی بوده که دستور ساخت نخستین گرمابه‌ها را در شهر و روستا داده است (ابن بلخی، ۱۳۴۳، ص ۳۶).

در مکان‌هایی که چشمه‌های آب گرم طبیعی وجود داشت، گرمابه می‌ساختند، که افزون بر شستشو و نظافت، بسیاری از امراض پوستی و استخوانی را از این طریق معالجه می‌کردند، به این سبب حمام از مکان‌های مهم در تاریخ فرهنگ بشری است. شاید نخستین حمام‌ها را در مناطقی که آب گرم طبیعی از زمین می‌جوشیده و یا در مناطق کوهستانی و صخره‌ای کوه می‌ساخته‌اند، چنانکه حمدالله مستوفی درباره سخت این‌گونه‌ها گرمابه‌ها در منطقه تخت جمشید می‌نویسد: «... و صورت جمشید به شکل سخت زیبا کرده بودند و در آن کوه گرمابه از سنگ‌کنده‌اند، چنانکه آب گرمش از چشمه زاینده است و به آتش محتاج نمی‌شده...».

بنا بر شاهد تاریخی ساخت حمام‌های عمومی از زمان هخامنشی و سپس ساسانی در ایران رایج بوده و پس از آن در تمام شهرهای ایران گسترش یافته و افراد خیر احداث این بناها را در کنار ساخت سایر بناهای عمومی چون پل آب انبار و غیره مقدس می‌پنداشتند. بنابراین ساخت حمام در ایران گسترش یافته و در هر منطقه به فراخور اوضاع اجتماعی و جمعیتی و سیاسی آن روگاران بناهایی ساخته می‌شده است.

آب مورد نیاز حمام ها، عموماً از چاه، کاریز و قنات و یا آب جاری تأمین می شد. در شهر اراک نیز به واسطه ویژگی های اقلیمی و طبیعی این منطقه، آب از هم ضروریات زیستی اجتماعی بوده است.

سبهدار شهر اراک با حفر قنات معروف سبهداری، که ما در چاه های آن زیر رودخانه خشک و در شمال شرقی روستای کرهرود قرار داشت و با کندن شصت و پنج حلقه چاه، اولین قنات بزرگ شهر را احداث کرد. این قنات حدود دویست سال اخیر بخشی از آب رسانی این شهر را تأمین کرده است.

آب مورد نیاز حمام چهار فضا با رعایت مسائل شرعی وارد می شده است. کانال سنگ چینی شده قنات از غرب حمام و از سمت خیابان عباس آباد از جنوب به شمال، جریان داشته است. با نصب تنبوشه های سفالی، آب قنات به حمام وارد می شده و در حوضچه ای با آب کش ویژه در قسمت های مختلف حمام تقسیم می شده است.

در گذشته که امکان استفاده از نفت و گاز نبود. مواد سوختی برای تأمین آب گرم در حمام ها، خار و خاشاک، بوته های گون، چوب خشک، درختان و فضولات حیوانی بود.

حمام همواره در فرهنگ مسلمانان نمادی از پاکی و سلامتی بوده است، در طول تاریخ ایران نیز از مراکز مهم اجتماعی و فرهنگی بوده که در فرهنگ و هنر و تمدن ایران جایگاه خاصی پیدا کرده و

دارای آداب و سنی است که مجال پرداختن به آن فرصت دیگری را می طلبد.

حمام چهار فصل از بناهای ارزشمند تاریخی شهر اراک در اواخر دوره قاجاری است و دارای طراحی و معماری ویژه ای است که به سبب کاربری عمومی داشتن، از جایگاه و اهمیت ویژه ای در میان مردم این شهر برخوردار است.

گرما به چهار فصل در شهر اراک، مرکز استان مرکزی و در ضلع شرقی خیابان شهید دکتر بهشتی کنونی (عباس آباد سابق) حد فاصل میدان شهدا و هفت تیر در مرکز شهر اندکی بالاتر از شهرداری و رو به روی پارچه (پاساژ) قدیمی «خانبلوکی» و قلعه مرحوم حاج ابراهیم خوانساری قرار دارد. وجه تسمیه حمام ظاهراً به واسطه تابلوهای کاشی کاری شده ای است که در چهار جهت حمام در سربینه مردانه وجود دارد که فصول چهارگانه را به تصویر کشیده است.

پیشینه تاریخی حمام چهار فصل

حمام چهار فصل از بناهای دوره قاجاریه است در زمانی که بنیان قلعه نظامی شهر سلطان آباد به دستور فتحعلی شاه قاجار در ۱۳۲۰ ه.ق آغاز شد، در طول هفده سال بخش های فراوانی از این شهر نو بنیاد، شامل بازار، مسجد جامع، بناها و مراکز عمومی و واحدهای مسکونی مورد نیاز ساخته شد. پس از شکی گبری شهر مدت زمانی طول

کشید تا نقش مسکونی، تجاری و خدماتی خود را به صورت اولیه باز یابد. بدیهی است این امر در شرایط فقدان شهری مهم در منطقه و نیز با توجه به پافشاری بانی، مبنی بر اینکه شهر در زمان کوتاه تری شکل گیرد، نشانگر عدم استقبال جمعیت و آهنگ کند جمعیت پذیری آن در سال های اولیه تأسیس است. شهری که در آغاز تأسیس با مساحت به طور ۸۵۰ متر و عرض حدود ۶۰۰ متر ایجاد شد، با تمهیدات حاکمان وقت و ارائه تسهیلات لازم تعداد زیادی از مهاجرین از جمله تجار، کسبه و صنعت گران شهرهای اطراف ماندند؛ بروجرد، خوانسار، گلپایگان، نراق و کاشان به شهر سلطان آباد روی آوردند و شرایطی را برای رونق بخشیدن شهر فراهم کردند، با اقداماتی که اندیشیده شد، جمعیت شهر رو به فزونی نهاد و فضا برای اسکان جمعیت اضافی و سرریز، تنگ شد، به این دلیل شخصی خیر و متمول به نام حاج محمد ابراهیم خوانساری پیغام شد و در بخش جنوبی شر در محله ده عباس آباد مجموعه جدیدی ساخت. به این سبب مکان های عمومی و مورد استفاده عام شامل حوزه علمیه (مدرسه)، آب انبار و یک مجموعه حمام به نام حمام های مردانه، زنانه و اقلیت های مذهبی را در این مکان بنا کرد که حمام قعلی موسوم به چهار فصل به جا مانده از این مجموعه است.

درباره انگیزه ساخت حمام چهار فصل گفته اند :
در دوره سلطنت پنجاه ساله ناصری که مملکت به

آرامش نسبی دست یافت و تاخت و تاز اقوام دیگر به ایران کاهش یافت و جاده ها ایمن شد، سلطان آباد نیز به برکت این آرامش از رونق اقتصادی خوبی برخوردار بود و حکام محلی به ویژه میرزا حسن خان (برادر امیرکبیر) مستوفی الممالک و نمایندگان او با رعایا و مردم خوش رفتاری می کردند. این امر سبب شده بود که ۸۵ خانوار یهودی از روستاهای سه ده، سنجان و سایر نقاط سلطان آباد مهاجرت کنند، اینان در شمال شرقی گذر سپهداری در ضلع شرقی خیابان محسنی، محله ای احداث کرده و در آن سکونت داشتند، این گروه از تأسیسات و امکانات شهری؛ مانند گورستان، مدرسه و غیره برخوردار بودند، اما حمام نداشتند. بزرگان اقلیت ها به مرحوم حاج محمد ابراهیم خوانساری و مراجع و علمای شهر متوسل شده و اظهار داشتند که اقلیت های صاحب کتاب در بلاد مسلمین تحت حمایت آنان و حکومت اسلام قرار دارند و حاکم شهر متعهد حفظ جان و مال و ناموس و حمایت از آنهاست. حاج ابراهیم خوانساری برای حل مشکل اقلیت ها پیشقدم شد تا حمای بسازد که همه مردم و حتی اقلیت ها با رعایت مسائل شرعی به آسانی از آن استفاده کنند و این بنا، یادگاری از شیوه رفتار مسلمانان ایرانی با اقلیت های مذهبی باشد. آنگاه دستور داد در زمین رو به روی قلعه خود حمام چهار فصل

را به نام چهار دین رسمی بنا کردند (کندي، ۱۳۷۶، ص ۹۷).

این بنا در سال های ۱۲۹۲ تا ۱۲۹۴ هجری در حدود سه سال به همت و سرمایه حاج محمد ابراهیم خوانساری و با دست توانمند استادکاران و معماران سلطان آبادی، کرمانی و یزدی که در ساخت سایر ابنیه از جمله سراها و بازار های اراک شهرت داشتند، ساخته شد که از آثار ارزنده و معماری و هنری شهر اراک به شمار می رود و از اصول فنی و هنری و معماری و تزئینات شایان توجهی برخوردار است.

حمام چهار فصل در سال ۱۳۵۳ به شماره ۳/۱۳۳۹ در زمره فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید. این بنا در سال ۱۳۷۳ ه.ش پس از مرمت و بازسازی، تجهیز و به همت مسئولین سازمان میراث فرهنگی استان مرکزی، تغییر کاربری داده و بخشی از آن برای مرکز هنرهای سنتی اراک در نظر گرفته شده سربینه و گرم خانه آن نیز به عنوان موزه مردم شناسی و باستان شناسی، موسوم به «موزه تاریخی چهار فصل» مورد استفاده قرار گرفت و هم اکنون پذیرای بسیاری از گردشگران و علاقمندان به هنر و معماری است.

معماری حمام چهار فصل

این بنا در زمینی به وسعت حدود ۱۴۰۰ متر مربع ساخته شده و دارای جهت غربی- شرقی در طول و شمالی- جنوب در عرض است. در طراحی و ساخت این بنا از فضاهای موجود به شکل مطلوب استفاده شد و اصول معماری ایرانی یعنی استحکام، زیبایی، آرامش و امنیت به طور کامل در آن رعایت شده است.

بنای حمام در عمق چهارمتری زمین قرار داد. اختلاف سطح آن به دلیل دسترسی سهل الوصول به آب، برودت هوا در زمستان و حرارت در تابستان بوده است. برای جلوگیری از تغییر دمای متعارف و تناسب در درون حمام و نیز ایجاد بین هوای برودتی و حرارتی، به گونه ای که افراد هنگام ورود و خروج در معرض تغییر ناگهانی هوا قرار بگیرند، کف واحدهای گوناگون معماری این گرمابه نسبت به سطح خیابان پایین تر است همچنین با ایجاد چنین اختلاف سطحی به خوبی و بدون صرف هزینه، آب را از قنات هم جوار حمام به داخل خزینه وارد می کردند و پس از گذر از دالان به رخت کن (سر بینه مردانه) گرمابه می رساندند (بروشور موزه تاریخی چهار فصل). ناگفته نماند که لوله یا تنبوشه های سفالی آب را به آسانی به تمام بخش های حمام می رساندند.

طراحی تأسیسات این بنا کاملاً با دفت و مهارت انجام شده، چنانکه فاضلاب آن به آسانی به سیستم فاضلاب شهری متصل شده و خزانه های آب گرم حمام های مردانه و زنانه و تون و دودکش حمام در میان ساختمان قرار داده شده اند تا از اتلاف انرژی جلوگیری شود.

حمام دارای چهار ورودی با راهروهای طولانی در چهار جهت است، دو راه ورودی از طریق خیابان شهید بهشتی کنونی و دو راه دیگر در محله شهرداری در شرق و محله مجسد حاج ابراهیم در غرب وجود دارد، تا امکان تردد با رعایت شئون مذهب و اجتماعی فراهم آید.

نور طبیعی بخش های گوناگون حمام به وسیله نورگیرهایی در سقف تأمین می شد و افزون بر آن از نورهای مصنوعی مثل چراغ موشی که در قسمت های مختلف حمام از جمله راهروها وجود داشتند تأمین می گردید. طراحی معماری حمام چهار فصل به گونه ای است که در ورودی به دالان طولانی و شیب داری متصل است، با گذر از این دالان پس از حدود شش متر با زاویه نود درجه به یک هشتی سرپوشیده می رسد. در ورود به سربینه یا حمام سرد از این هشتی می گذرد، این زاویه و مسافت، جریان مستقیم هوا را به داخل کنترل می کند. رواق و هشتی اول پس از چهار متر با زاویه ۴۵ درجه توسط پله به صحن سربینه حمام راه می یابد و در واقع جریان هوا از در ورودی غربی به

شرقی است. اما رواق و راهروها از جنوب به سربینه راه می‌یابند و این امر سبب تهویه هوا و جلوگیری از کاهش حرارت و تأثیر دمای خارج به داخل می‌شود. بنابراین هوای ورودی از در اصلی، گرمای دیوارها و گلخن و تجمع شاخص، دمای مطبوع ۲۴ تا ۲۸ درجه را ایجاد می‌کند. این جریان هوا به سوی گنبد قوسی سقف هدایت می‌شد و به صورت مستمر هوای تازه وارد می‌شد و تعادل در دما ایجاد می‌کرد. در میان سربینه حمام و حمام گرم یک راهرو با زاویه ۴۵ درجه به هشتی دایره شکل با سقف کوتاه تر راه می‌یابد و سپس از طریق یک راهروی دیگر که نسبت به راهروی اول دارای زاویه ۹۰ درجه گرم می‌رسد. دمای این راهروها بیشتر از حمام سرد و کمتر از حمام گرم بود. سرویس‌های بهداشتی در این رواق‌ها و راهروها از دمای معتدل برخوردار بودند. آنگونه که بیان شد از رخت‌کن مردانه از طریق دالان راهی به طرف گرم‌خانه وجود دارد. این امکان به دلیل مساحت زیاد می‌توانست از افراد را در خود جای دهد. سه خزینه در بخش شمالی این قسمت قرار دارد که آب‌مصری حمام را تأمین می‌کرده است. گلخن حمام بین بخش ساختمانی گرمابه مردانه و زنانه واقع شده و از این طریق خزانه‌های واقع در شمال (قسمت مردانه) و جنوب (قسمت زنانه) را گرم می‌کرد.

در بخش زنانه يك رخت كن بزرگ هشت ضلعي به قطر هفت متر وجود دارد كه بدون استفاده از ستون و يا گوشواره، آن رابه شيوه اي زيبا و با مهارت معمارانه ويژه ابتدا به دور چيني زير گنبد تبديل كرده اند، به جز اين رخت كن، يك سربينه با يك گرم خانه ديگر وجود دارد كه مخصوص استفاده اقليت هاي مذهبي بوده است، بنابراين حمام به بخش هاي مختلف تقسيم مي شود كه اجمالاً به توصيف آنها مي پردازيم :

سربينه

پلان سربينه حمام به شكل هشت ضلعي نامنظم است كه چهار ضلع آن بزرگ و چهار ضلع ديگر كوچك تر است. بي بنا در عمق هفت و نيم متر با سنگ سياه و گل آهك ساخته شده و قطر ديواره هاي آن از سطح زمين تا سقف از ۸۰ تا ۵۰ سانتي متر است. سربينه حمام به شكل هشت رواق و صحن و رخت كن تقسيم شده كه قرينه و تناسب طول و عرض و ارتفاع در آن رعايت شده است. ارتفاع اين بخش از زير گنبد تا كف حوض سربينه هشت متر است. وزن گنبد با مهارت تمام از طريق تاق هاي جناغي به هشت ستون و ديوارها منتقل مي شود. اين ستون ها و ديوارهاي رخت كن به شيوه بسيار زيبا با كاشي هاي فيتليه اي (پدچي) و خشتي قالببته رنگ هاي گوناگون تزئين شده اند.

گنبد سربینه حمام کروی است که در حدود ۲۸ متر مربع سطح زیر خد را پوشانده و محور اصلی هشت نیم گنبد و تاق قوسی اطراف خود است و تاق ها به این گنبد زیبا تکیه داده و به آن پیوند خورنده اند. این گنبد در سقف دارای یک نورگیر است که نور طبیعی بخش سربینه را تأمین می کند. در زیر نور مستقیم نورگیر یک حوض آب با پاشویه زیبا در کف سربینه در مرکز زیر گنبد تعبیه شده که با آجر و کاشی خشتی اعابدار ساخته و مزین شده که پرتو نورگیز و انعکاس آن در حوض آن، افزون بر روشنایی، درخشش ویژه ای به محیط می بخشنده است. رواق ها یا اتاقک های رخت کن ها به تعداد چهار اتاق بزرگ و چهار اتاق کوچک است. محل رخت کن و نشستن افراد در یک منظره زیبایی از کاشی کاری که در واق تمام فصول سال را به نمایش می گذارد، وجه تمایز این حمام از سایر حمام های مشابه است.

خزانه و تیان

خزانه حمام های زنانه و مردانه اقلیت های مذهبی به گونه ای طراحی و ساخته شده بود که آب آنها به وسیله یک تون، گرم می شد. تیان حمام در کف هر یک از خزینه ها قرار داشت و از جنس مس ساخته شده بود. و معمولاً حدود یک و نیم متر طول و نیم متر عرض و نیم سانتی متر ضخامت داشت. این ظرف یا حجم فلزی روزانه حدود چهارده ساعت

مجاور آتش قرار داشت و معمولاً پس از مدتی حدود یک سال که از آن استفاده می شد، تعویض یا تعمیر می گردید. اتصال این حجم فلزی به کف خزانه آب گرن دشواری بود و نیاز به صرف چند روز وقت داشت.

تون

تون یک اتاق کوچک به طول سه و عرض یک نیم و متر و ارتفاع حدود نود سانتی متر بود که دیوارهای آن را با آجر ۲۰×۲۰ خوش و ملات خاک رس قرمز (فلد سپات) و کاهگل می ساختند، که در برابر آتش مقاوم بود.

تون در حمام در حمام چهار فصل در میان خزانه های آب گرم- بین حمام زنانه و مردانه- واقع بود، که اینک در آن را بسته اند. تون در عمق هفت متری زمین واقع بود و توسط پلکان سنگی با ارتفاع بلند به سطح زمین راه می یافت.

مواد و مصالح به کار رفته در بنا

مصالح استفاده شده در بنای حمام چهار فصل عبارتند از: آجر، سنگ، ملات، گچ، آهک و چوب (در دیوارها و پوشش تاق) در ساختار اصلی و کاشی در تزئینات که افزون بر مفهوم معماری، شئون قابل ملاحظه ای از سایر جنبه های هنری دوره قاجار را به نمایش گذاشته است.

نوع سنگی که در حمام چهار فصل به ویژه در پی و از اره بنا استفاده شده از جنس کبودیت است که به سنگ سیاه معروف است و در برابر عناصر فرسایشی دارای مقاومت زیادی است.

آجری که در بنای حمام چهار فصل کار شده از آجرهای ختایی ۲۰×۲۰ سانتی متر و آجر معمولی است که در کوره های اطراف اراک تولید می شده و از استحکام و ظرافت ویژه ای برخوردار است.

آهک از دیگر مصالحی از دیگر مصالحی است که به دلیل مقاومت در برابر رطوبت، علاوه بر پی بنا در پوشش و آمود حمام های گرم مردانه و زنانه و خزانه ها و راهروهای ورودی از سربینه به گرم خانه و غیره به جای گچ استفاده شده است. گچ نیز در جاهایی که دور از رطوبت و ریزش آب است استفاده شده است.

تزئینات حمام چهار فصل

تزئینات عمده چهار فصل که شامل؛ کاشی کاری نقاشی روی کاشی هفت رنگ و کاربندی زیر گنبد با گچ و دوال کاشی در زیر سقف گنبد سربینه و آجر لعابدار و آجر چینی ساده و بدون لعاب در کف فرش رواق های سربینه و کف فرش حوض هاست.

در تزئینات حمام چهار فصل دو طرح کاشی کاری به ابعاد ۲۵×۲۵ سانتی متر با نقوش احتمالاً بهمین و اسفندیار به صورت نیم برجسته از سطح و کاشی معرق بسیار زیبا اجرا شده است.

سراسر از راه های رواق یا اتاق های سربینه پوشیده از کاشی هایی با نقوش متنوع اسلیمی، گل و بوته و هندسی و لوزی های قلم گیری شده با رنگ های متنوع آبی، قرمز، طلایی، لاجردی، سفید و زرد اخرايي، که مشخصه رنگ تزئینات قاجاری است، بسیار لطیف و چشم نواز است.

سراسر بدنه هشت ستون زیر گنبد اصلی سربینه از راه تا زیر تاق حمام پوشیده از اشیایی با تصاویر و نقوش اعم از نقش سربازان در از راه های ستون ها به شکل قرینه و نقوش گیاهی و گردان در بخش های میانی و بالاتر است که تا ارتفاع حدود دو متر ادامه یافته و سراسر ستون ها به شکل تلفیق نقوش ایرانی و اروپایی به ویژه اشکال یونانی به وسیله کاشی لعابدار و کاشی هفت رنگی و دوال کاشی در حاشیه ها مزین شده است.

در قسمت های کاربندی (یزدی بندی) زیر سقف به ویژه در میان نقوش یزدی بندی که به سنیه باز معروف است نیز کاشی کاری به شیوه کاشی خشتی هفت رنگی و معرق کاشی با تنوع رنگ و مهارت ویژه اجرا شده است. سراسر عرقچین زیر تاق گنبد که با یزدی بندی اجرا شده تلفیقی از گچ و کاشی است که کاشی در میان نقوش یزدی بندی به صورت دوال کاشی و نمایان ساختن نقوش یزدی ساده اجرا شده و از زیبایی خاصی برخوردار است.

حمام های خصوصی و خانگی

ضرورت پاکیزگی و طهارت و سابقه و درك آن در نزد اقوام یکسان نبوده است ولي آیین شستشو، تظهير و غسل از قدیم الایام از اهمیت خاصی برخوردار بوده است.

طبق مدارك، سابقه مراسم شستشو در ایران به پیش از زمان زرتشت می رسد و در این رابطه می توان به مراسم غسل مهرپرستان اشاره نمود. که برای انجام مراسم باید سه روز و سه شب در فواصل معین غسل می نمودند تا قادر به شرکت در این برنامه ها گردند. اهمیت آب در این آیین به حدی بود که این مهربابه ها یا در کنار چشمه سازی قرار داشتند و یا آبی روان از کنارشان می گذشت، و پر واضح است که یکی از اعتقادات آیین هر شستشو و استحمام، يك فریضه مذهبی بوده است. بدین ترتیب در زمان کار کالا، امپراطور روم که از پیروان میترا بود، گرمابه های بسیاری ساخته شد و پیروان میترا پیش از ورود به مهربابه ها و برگزاری مراسم مذهبی در این مکان مراسم غسل به جای می آوردند.

برخی از مورخان اسلامی معتقدند که قبل از اسلام حمام وجود نداشته است؛ این سخن یقیناً درست نیست اما می توان گفت با آن ترکیب فضایی که در دوران اسلامی مطرح گردید وجود نداشته است.

طبق مدارک باستان شناسی برخی از قدیمی ترین حمام ها عبارتند از :

- حمامی که در تخت جمشید، مربوط به دوره هخامنشی
- حمامی در کاه آشورف متعلق به اشکانیان (در متون پهلوی دوره ساسانی اشاره ای به آبن شده که محفظه بزرگی از جنس سفال یا فلز بوده که در آن به طور خصوصی شستشو می کردند).
- از اولین حمام های دوره اسلامی نیز یکی در کنگاور مربوط به عهد سلجوقی و دیگری در شهر اسلامی ارجان است.

سابقه حمام های خصوصی

از همان دوران باستان در شهرها و روستاها به تعداد کافی حمام عمومی وجود داشت و فقط در کاخ ها و سراهای پادشاهان و خلفا و اعیان، حمام خصوصی بنا می کردن؛ در بعضی مواقع نیز حمام های عمومی را برای بزرگان قرق می نمودند.
حمام های عمومی میعادگاه و محل تجمع و ملاقات طبقات هر ناحیه بوده و بسیاری از تشریفات خانوادگی نیز در آنجا برگزار می شد.

تا اواسط قرن حاضر اشکالات فراوانی که در ساختمان حمام وجود داشت خانه ها و منازل شخصی، حمام های خصوصی نداشتند و اهالی هر کوی و برزن ناگزیر از گرمابه های عمومی استفاده می نمودند، مگر کاخ ها و منازل شخصیت های مهم که حمام خصوصی در آنجا از لوازم زندگانی و بلکه از تجملات دستگاه های اشرافیت به شمار می رفت؛ در

قدصرهای سلطنتی، این گونه حمام ها علاوه بر کارکرد اصلی همچون آرایشگاه مخصوص و مجهز، مورد استفاده بانوی حرمسرا قرار می گرفت. شکی نیست که کدیه کاخ های تاریخی ایران؛ مانند، چهل ستون و هشت بهشت اصفهان نیز حمام خصوصی داشته اند که در گذر زمان از بین رفته است.

بنا بر شواهد موجود، از دوره قاجار به بعد احاث حمام های خصوصی (خانگی) قوت گرفت ولی به دلیل محدودیت های ساخت، تنها بعضی از متمولین در منازل شخصی خود حمام می ساختند و داشتن حمام خانگی مایه فخر و مباهات بود. الگوی ساخت آن نیز مانند حمام های بزرگ و عمومی ولی در مقیاس کوچک تر و با حذف برخی از عناصر و جزئیات ساختمان بود.

در منازل این حمام ها، هر روز برای استفاده آماده نمی شد بلکه این امر در مواقع خاصی صورت می گرفت و همه اهل خانه در آن روز استحمام می نمودند، افراد سرشناس در آن روز دلاک حمام محل را برای سرویس دهی به کار می گرفتند.

به تدریج حمام به خانه افراد معمولی نیز راه یافت و حمام هایی که آب گرم آنها با روشن نمودن هیزم در زیر دیگ یا بشکه آهنی تأمین می شد پا به عرصه نهادند.

در این روند تکاملی حمام های دوشی متداول گشت. احتمالاً منحن الدوله اولین حمام دوشی را در ایرن ساخته است. وی در ۱۲۹۸ ق / ۱۲۵۸ ش در اراضی

باغ سپهسالار برای خود چهار حیاط، دو عمارت اندرونی و دو عمارت بیرونی با یک حمام بزرگ با دوش های عمومی و خصوصی ساخت.

با ورود اتصالات و امکانات عایق کاری و جایگزینی سوخت فسیلی به جای چوب، تحویلی بزرگ در ساخت حمام ها صورت گرفت، به این صورت که حمام و توالت که تا آن زمان در حیاط مستقر بود و با فضای زندگی فاصله داشت به فضای زندگی چسبید و شامل بخش های زیر گردید:

- بینه یا سکویی که زیر آن خالی بود.
- میاندر که این بار تبدیل به قابی تاقی گردید.

- گرم خانه که شامل محلی با امکانات شستشو به صورت دوش و غیره بود.
در ادامه به ذکر برخی مواردی که در حمام های خصوصی قابل تأملند می پردازیم:

تقارن روز حمام و نظافت خانه

استحمام خانواده با روز نظافت خانه تقارن داشت و معمولاً روزی که تمام افراد خانواده استحمام می کردند خانه نیز نظافت می شد تا پس از استحمام افراد خانواده، خانه نیز پاک و پاکیزه گردد.

نقش مشاغل مختلف در استحمام خانواده

به لحاظ تقارن روز استحمام و نظافت خانه الزام بهره گیری از مشاغل دیگر نیز مطرح می شد و دلاک، نظافتچی، حامل هیزم، کلفت و نوکر، میرآب، آب انباردار و غیره، همگی در استحمام افراد خانواده سهم داشتند.

نقش فصول سال در نوبت های استحمام

در این رابطه فصول سال به لحاظ تغییرات دما قابل تأملند. فصل سرما به دلیل دشواری و گرانی هزینه های گرمایشی زمان مقرون به صرفه ای برای استحمام نبوده و میزان استحمام در سال در این فصول به حداقل می رسد ولی در فصل گرما این مشکل کاهش می یافت.

یکی از فزاینده های که در حمام مقش برجسته ای دارد سربینه است که در ادامه به معرفی آن پرداخته است.

سربینه

فضایی ما بین ورودی و گزیدنه حمام که دارای رختکن و سکو و غیره است و برای مراسمی از قبیل میوه خوری، مصرف قلیان، صحبت و شوخی، و در فرم های خصوصی تر آرایش زنان پس از استحمام نیز استفاده می شد.

۱- ورودی

۲- توالت

۳- سکو

۴- حوض

۵- جرز (قاب طاقی میاندر)

۶- گرمینه

چنانچه دکتر فووریه فرانسوی، پزشک مخصوص ناصرالدین شاه و حرمسرای او، در کتاب خاطرات خود به سه سال در دباره ایران درباره یکی از همسران شاه می نویسد: «روسی دیگر امنیه اقدس مرا به تماشای حمام خود فرستاد. این حمام دو قسمت دارد و تمام دیوارهای آن از مرمر است.

قسمت اول محل رختکن و آرایش و قسمت دوم برای استحمام است. حوضی در میان سربینه است که فواره ای از آن می جهد و با آب خود که به صورت گرد به اطراف پراکنده می شود فضا را خنک می کند و طاقچه هایی در آنجا است که در آنها هر قسم اسباب آرایش گذاشته و در دو تاق نمای قرینه عده ای قالی نهاده و از آنها بستر راحتی

درست کرده اند و در این قسمت خانم لباس های خود را پیش از آنکه به گرمابه داخل شود می کند. گرم خانه دو خزینه دارد پر از آب که درجه حرارت آنها با یکدیگر متفاوت است و ترتیب استحمام به این شکل است که استحمام کننده ابتدا ده دقیقه در خزینه آب سرد و ده دقیقه در خزینه آب گرم و ده دقیقه هم بیرون از هر دو، داخل حمام که با بخار گرم شده می ماند. سپس برای او حوله پشمی می آورند و او به سربینه می آید و تا مدتی در آنجا دراز می کشد و گاهی قریب به یک ساعت در آنجا دراز می کشد و گاهی قریب به یک ساعت در آنجا می ماند. بعد از استراحت نوبت به آرایش می رسد و این کار بسیار دقیق و طولانی است. مدت زمان این آرایش نصف روز تمام است».

از موارد قابل توجه در مورد سربینه های خصوصی، مسأله توقف و حرکت در این فضا است. فضایی که یا ایستگاه است یا گذرگاه. گذر به لحاظ اقتضای فضا که فضایی است میانه (البته ذکر این نکته مهم است که در حمام های خصوصی فضایی می اندر، که ما بین سربینه و گرمینه نقش فیلتر را ایفا می کرد، خلاصه شده و در حد یک قاب در می آید وگرنه فضایی میانه در الگوی حمام همان می اندر می باشد) و توقف ایجاب فیزیولوژیکی بدن در حله اول و اختصاص اعمالی که می توانست

این مدت زمان را پربار و شیرین نماید که این اعمال خود در مدت توقف تعیین کننده بودند. حرکات فضای سربینه را در سه مورد می توان خلاصه کرد :

- رفت و آمد گذرا و سریع

- توقف قبل از استحمام

- توقف بعد از استحمام

توقف پس از استحمام شامل اعمالی است که اغلب برای خورد و خوراک، مصرف قلیان، صحبت و شوخی و بازی، آرایش و شانه زنی بوده، در نتیجه این توقف مدت زمان طولانی تری به خود اختصاص می داده و بخش دلچسب و مفرحی بوده است.

جانمایی حمام در خانه ها

موقعیت حمام در خانه ها به مواردی بستگی دارد که به شرح آنها می پردازیم :

- حمام به لحاظ تماس مستقیم و دائمی با نم و رطوبت، همچنین فرم و تراز زیر سطح همکف، بیشتر در معرض فروسنگی و تخریب بوده و عمر بنای آن کوتاه تر از عمر بناهای دیگر بوده است و این امر یکی از دلایل مذفک بودن بنای حمام از بناهای دیگر است.

- نیاز به ارائه خدمات و سرویس گیری از بیرون خانه یکی دیگر از عوامل تعیین کننده مختصات بنای حمام های خانگی بوده است؛ که نیاز به استفاده از چاه های دفعی، فاضلاب، آب انبار،

دسترسی آسان به میرآب و ورودی و خروج دلاک و نظافتچی و غیره از آن جمله اند.

- زباله ساز بودن حمام از طریق مواد سوختی، خروجی دود و زباله های غیربهداشتی در تعیین این مختصات حائز اهمیت بودند.

- جدایی فضایی تر و فضای خشک نیز مسئله ای است که از دیرباز مد نظر معماران بوده است. (این جدایی در گذشته به لحاظ کمبود سیستم های عایق کاری، الزامی صد چندان داشته به طوری که خانه هایی که حمام نداشتند نیز سرویس بهداشتی را در انتهای ترین قسمت حیاط جانمایی می نمودند، این نکته قابل ذکر است که در بناهایی که بعدها حمام به آنها الحاق شد، حمام نیز در انتهای حیاط در ضلع مقابل سرویس بهداشتی قرار گرفت).

- الحاق ثانویه اغلب بناهای حمام به خانه، یکی دیگر از مواردی بود که جای بنا را تعیین می کرد. سیر حمام های الحاقی را در بناهای مسکونی میب توان دیگرام های زیر را در نظر گرفت.

نکته حائز اهمیت این است که طبق کروکی شماره ۳ پس از الحاق حمام به سرویس، فضای میانی آنها نقش سربینه را ایفا می کردند که این خود تأییدی است بر تناسب الگوی حمام های خانگی.

در شهرهای مختلف ایران از این گونه حمام های خصوصی و خانگی بسیار ساخته شده بود ولی به دلیل فرسایش زود هنگام بنا، تغییرات هر چند ساله و جایگزینی سیستم های مجهزتر و تظاهر کمتر

وجهه معماری آنها، زودتر تخریب شده و از بین رفته اند.

در شهر تبریز از دوره قاجار، سه مورد از این حمام ها شناسایی و ثبت شده اند که عبارتند از :

- حمام خانه محتهدی
- حمام خانه توتونچی ها

جهت خرید فایل word به سایت www.kandoocn.com مراجعه کنید
یا با شماره های ۰۹۳۶۶۰۲۷۴۱۷ و ۰۹۳۶۶۴۰۶۸۵۷ و ۰۶۶۴۱۲۶۰-۵۱۱ تماس حاصل نمایید

Filename: Document1
Directory:
Template: C:\Documents and Settings\hadi tahaghoghi\Application
Data\Microsoft\Templates\Normal.dotm
Title: حمام های صخره ای آنربایجان
Subject:
Author: d
Keywords:
Comments:
Creation Date: 3/16/2012 11:11:00 AM
Change Number: 1
Last Saved On:
Last Saved By: H.H
Total Editing Time: 0 Minutes
Last Printed On: 3/16/2012 11:11:00 AM
As of Last Complete Printing
Number of Pages: 41
Number of Words: 5,665 (approx.)
Number of Characters: 32,297 (approx.)